

Göteborgs stad övertog driften. Priser-na var höga liksom standarden. Här fanns inga stora sjuksalar utan små rum för en eller två patienter. Till en början blev anläggningen inte fullbe-lagd och även så rymde den på Har-riet Löwenhjelm's tid knappast mera än 60—70 patienter och gäster. Ro-manäs säregna karaktär förklaras av att det tillkom för att erbjuda ett alter-nativ till kontinentens privata sanato-rier. För att uthärda i den konkurren-sen måste man satsa på en med tidens mått luxuös miljö. Med den publik man siktade in sig på var det också naturligt att man anslog generösa ut-rymmen för sällskaplig samvaro och kulturella aktiviteter.

Också på andra sätt försökte man möta patienternas krav. Vid denna in-rättning, som tog mönster efter utländ-ska förebilder och präglades av person-ligheter som initiativtagaren Julia von Bahr och den legendariska överläkaren Wilhelm Scharp, var man beredd att tillåta individuella egenheter hos sina välbärgade patienter likaväl som man försökte verka för en förment hälsobe-fordrande uppbyggelse av dem. Roma-näs blev en samlingsplats för många excentriska existenser — något som väl ingen som läst brev och dagboks-utdrag efter Harriet Löwenhjelm kan ha undgått. Det säger något om hennes egna egenheter att hon också i denna omgivning framstod som en besvärlig patient som kom i konflikt med både medpatienter och bestämmelser.

Romanäs ligger i stort som det låg, insmuget i barrskogen på en halvö i Sommen. Den särpräglade arkitektu-ren har i stort lämnats av alkoholpa-tienter, f n omkring 125, och för deras räkning har anläggningen komplette-rats med verkstäder och fritidslokaler. Underhållet har visat sig kostsamt, och några av de högst belägna utrymmena tillåts av brandsäkerhetsskäl inte längre som patient- eller personalutrymmen. Exteriören är nyrenoverad och ansluter närmare än interiören till den ur-sprungliga. Men även om åtskilliga ut-rymmen fått disponeras om för att göra tjänst för sina nya behov, bevarar sär-skilt de gemensamma utrymmena sin karaktär. I den övre hallen finns fort-farande en del av de av Westman ri-tade möblerna kvar. Den stora tegel-täckta pyramidhuvuven som skjuter upp över de höga tallarna i komplexets nordöstra hörn ger på håll en närmast slottsliknande karaktär åt anläggning-

I tre omgångar 1914—18 vistades den lungsjuka målarinnan och skaldinnan Harriet Löwenhjelm som intagen på Romanäs sanatorium vid sjön Sommen. Per Rydén har besökt Romanäs för att försöka ta reda på hur vistelsen där på-verkade hennes diktning. Han finner att den nästan inte alls gjorde det, utom möjligen indirekt.

Per Rydén är docent i litteraturvetenskap i Lund. Han har bl a skrivit om Levertins kritik och poesi, men sysslar mest med pressforskning.

Harriet Löwenhjelm skulle i år ha fyllt nittio, och i maj nästa år är det sextio år sedan hon dog. Ett återbesök i hen-nes diktning kräver inte någon av des-sa yttre förevändningar. Ett besök på Romanäs sanatorium där hon tillbrag-te sina sista år kan behöva dem.

Romanäs hörde till de tidiga svenska sanatorierna men det var ändå rätt nytt när Harriet Löwenhjelm kom dit första gången i augusti 1914. Det var och är en imponerande skapelse och står där i moränbackarna nära gränsen mellan Småland och Östergötland som ett monument i nationell sekelskiftes-arkitektur över en besegrad sjukdom. Den mäktiga trevåningsvinkeln i rap-

pat tegel och mörkbrunt timmer rita-des av Carl Westman, och han över-vakade själv uppförandet åren 1905—07. Också inredningen ägnades stor omsorg, och både i val av färger, möb-ler och textilier följde man en svensk eller förment svensk linje. "Det här stället är förtjusande väl hållet, fint, smakfullt & flott svenskt", skrev den nyanlända Harriet Löwenhjelm.

Tillkommet ungefär samtidigt med jubileumssanatorierna avvek Romanäs från dessa till kampen mot fattiglung-soten uppförda kaserner lika mycket i sin yttre utformning som i fråga om klientel. Det var en privat sjukvårds-inrättning fram till omkring 1940 då

en. Den avviker inte bara från allt i omgivningen. Med sin massiva tyngd står den i kontrast också till sina tidigare och nuvarande patienter. Det är som om man velat bygga en fästning här till skydd för de spröda och oroliga och ändå hoppats att de skulle känna sig hemma här. Numera har sommarstugebebyggelsen skänkt en helt annan karaktär åt de omgivande stränderna, men under årets mörka tid kryper också mörkret så nära denna borg mot natten som man kan tänka att det en gång gjorde.

Här var det, konstaterar den sentida besökaren på Romanäs, som Harriet Löwenhjelm vistades i tre olika omgångar: augusti—december 1914, februari—maj 1915 och från slutet av september 1916 till sin död i maj 1918. Hon har vandrat på de stigar och promenadvägar som fortfarande trampas och bevarar sina namn: von Bahrs väg, Arkitektens väg, Scharps väg, Stora Envägen och Allmänna gränd. Det har fört henne från Ångbåtsbryggan med dess utsikt mot den lilla Lycksalighetens ö förbi Kärleksudden och ut mot de öppna ägorna på den lantgård som gav namn och ägg åt sanatoriet. Åtminstone under de tidiga vistelserna har hon säkert vandrat upp mot de olika utsiktspunkterna fyrtio—femtio meter över sjöns yta. Högst uppe, 194 meter över havet, ligger ännu den väl bibehållna Berners salong, en efter en patient uppkallad paviljong från sanatoriets första tid.

Harriet Löwenhjelm var här och ändå inte här. I hennes diktning möter man nästan ingenting av det. Hon måste som den helige Bernhard av Clairvaux i Gullbergs dikt ha färdats tolv gånger och mera utefter denna sjö. Men när man likt väpnaren i samma dikt prisar denna natur, så tycker man sig i hennes diktning finna samma häpnadsväckande svar: "Vilken sjö?"

Man har således föga utbyte av att medföra ett exemplar av Harriet Löwenhjelm s dikter och därmed tro sig introduceras till Romanäs och dess omgivningar. Fordran kan tyckas väl aningslös, men disproportionen mellan miljös plats i dagböckernas registrerande och dikternas skapande värld är så påfallande att den också kan säga något väsentligt om hennes naturell som diktare. För den som i hennes efterföljd vandrar på stigarna kring Romanäs blir det uppenbart att skaldinnan fört till de frånvarande, att hon — i allt högre grad allt eftersom sjukdomen

fortskred — ställde sig själv fjärran från naturen, samhället, världen.

Harriet Löwenhjelm s läkare under de sista åren var Alfred von Rosen. Han kom henne aldrig lika nära som Wilhelm Scharp, men han hade mött henne just som sjukdomen tog en allvarligare vändning och hon fått sin första lungblödning i januari 1915. När jag sitter i hans gamla överläkarrum hos vårdanstaltens nuvarande direktör Birger Danielsson, minns jag att jag hört också honom berätta. Det är tillsammans med den omgivande naturen de klena trådar som kan bidra till kontakten med skaldinnans fjärran värld.

I sin sena minnesbok, *Människan, livet och döden* (1954), framställer Alfred von Rosen sin patient som religiös, naturälskande och svårkött. Hennes religiositet har varit lika omtvistad som hennes låga uppförandebetyg varit oomtvistat. Hennes känsla för naturen finns där säkert men knappast i hennes diktning, och när hennes läkare tecknar den anar man mer av hans egna intryck från decennier vid Sommens strand: "Utifrån sjön hördes änders, doppingars, lommars och fiskmärsars lockrop. Hon kunde lyssna till vindens sus i furornas kronor, och hon kunde under sömnlösa nätter sövas till ro av böljornas monotona svall mot stranden." Från sin balkong, vet von Rosen vidare att berätta, kunde Harriet Löwenhjelm se ut mot östgötalandet. Det måste, kan besökaren konstatera, närmast ha varit den höga stranden vid Torsudden och längre ner i sydost på ungefär en sjömil s avstånd Blåviks vita, reveterade träkyrka. Den är i sig oansenlig men placerad uppe på en kulle ovan vattnet drar den blickarna till sig. De omgivande ängarna och åkrarna bryter så av mot de barrskogsklädda stränderna i övrigt att man lurar tro att solen ständigt hittar dit. Det är en gammal kulturbygd som numera har skärgårdsproblem med alltför få vinterinvånare och alltför många sommarinvånare. Klockklangen från kyrkan är spröd men över öppet vatten som till Romanäs skall det oväder till för att inte budskapet om helgsmål och gudstjänst skall nå fram.

Det var naturligt nog främst under de två första vistelserna som Harriet Löwenhjelm hade tillfälle att aktivt njuta av naturen. Några av hennes överträdelser av sanatoriets regler kan ses som svårigheter att slita sig från

dess fröjder. Hon frestas ta alltför långa promenader. Hon sitter ute i vinterkylan och ser solen gå ner. Hon vandrar över isen till Blåvik och blir våt. Hon leker halsbrytande lekar på den is som just håller på att bryta upp. Hon är med och tänder på enbuskar så de står som facklor mot skyn. Hon skjuter till måls på buteljer som guppar ute i sjön.

Ännu på hösten 1917 tigger hon sig ut för att en sista gång få se de gula bladen. Hon, känner sig lurad av vinden.

De syn-, hörsel- och luktrintryck som Harriet Löwenhjelm mötte kan fortfarande upplevas. Dagböcker och brev ger tillräckliga vittnesbörd om att hon levtt sig in i detta furornas främmande land. Men i dikten finns det alltså inte. Och är inte Harriet Löwenhjelm s dikter över huvud taget föga åskådliga, särskilt för att stamma från en konstnär som länge ser bilden som sitt främsta uttrycksmedel? Har hon inte redan från början något av den närsyntas eller drömmarens förhållande till verkligheten? Trots att hon i så hög grad arbetar i ett samspel mellan ord och bild, är hennes ordkonst i hög grad knuten just till ordens klanger och återklanger. Vad som från början har åtminstone en rot i det lekfulla spelet med ord blir efter hand ett instrument för ett naknare allvar men knappast någonsin ett instrument för att fånga in en omgivning på mer än en arm-längds avstånd. Mycket av det som ses ses för en inre syn. Det blir mer utpräglat med åren och skall sättas i samband med den sjukas krympande värld men också med att hon förekommer detta tvång genom en frivillig begränsning till sig själv.

Sommen skymtar nätt och jämt i Harriet Löwenhjelm s diktning. Det hade funnits andra sjöar som det gått lättare att besjunga: "O du överväld i Vänern så lycklig och sval/Si, min kropp vill jag löga i Vänerns opal." Ännu i den sonett diktning som håller på att klinga ut vid överflyttningen till Romanäs finns en strof som rinner besökaren i minnet:

En grå och stilla sjö med sankast
stränder
med bruna vassar och med gula
trä.
Från land hörs usla kråkors hesa
skrän
och i det stilla vattnet knurra
änder.

Strax söder om senatoriet återfinns fortfarande en liten göl, där änderna om hösten blir nästan problematiskt talrika. Att också Harriet Löwenhjelms sett den är säkert, och dikten kan vara så sen som från hösten 1914 och därmed möjligen spegla denna sanatoriets egen sjö. Men beskrivningen kan gälla tusen andra eller ingen alls.

Också en annan och märkligare dikt, Skåda, skåda hur det våras, hade det varit lätt att alltför brådstörtat länka till den omgivande naturen om man inte så ovanligt väl känt dess tillkomst-situation. Tillkommen ett halvår in på den sista Romanäs vistelsen och sedan sjukdomen tagit en ofrånkomlig vändning hör den till den sena produktion som sker i medvetandet om att livet är kort och diktkonsten lång. Det är ju under våren 1917 som arbetet på den kodifierande manuskriptboken kommer igång och diktningen delvis av nödvång blir huvudsaken. Och denna dikt kan möjligen ses som en upptakt till denna nya fas. Men det är en vårdikt skriven i sängläge och mitt i vintern, närmare bestämt den 7 februari 1917. När skaldinnan meddelar den, anmärker hon själv att det väl egentligen var "väl tidigt för vårsånger":

Skåda, skåda hur det våras
Snön har smultit, se och märk.
Än en gång skall vi bedåras
av de gamla underverk.

Det är en dikt, som alluderar på eller inspirerats av påskpsalmen Skåder skåder nu här alle, men det är alltså ingen bild av smältande snö och grönskade lundar på Romanäs. Atminstone inte när den skrivs. Vad som inte kan utslutas är att de sparsamt givna dragen av en vårlig natur speglar tidigare intryck, som under årets kallaste månad återkallas inom nuets skal. Och drygt ett år senare, den 23 maj 1918, skulle enligt Elsa Björkman-Goldschmidt, ett par rader ur dikten dyka upp i Harriet Löwenhjelm's medvetande för att inregistrera hur våren hunnit till Romanäs innan hon gick bort: "Än en gång skall vi bedåras av de gamla underverk".

1914—1918: åren för Harriet Löwenhjelm's vistelse på Romanäs sammanfaller med det första världskrigets år. Hennes ankomst dit hade ett direkt samband med krigsutbrottet. Vejle fjords sanatorium i Jylland — som för övrigt stått modell för Romanäs — ansågs ligga för nära krigshändelserna. Vid hennes bortgång hade tyskarna startat en ny motoffensiv på västfronten och vän-

dan skulle vara ytterligare ett halvår. Harriet Löwenhjelms hörde därmed till de beklagansvärda som inte fick se slutet. Hon hade tiggat om det helt från början men därefter lyckats och tvingats fly bort från världens vända. Också här ställer hon sig utanför, sluter sig i sig själv.

Två månader efter krigsutbrottet och halvannan månad efter ankomsten till Romanäs meddelar skaldinnan i brev ett prov på sin "stora dikt om världskriget":

Nu kläder sig jorden i prunkande
skrud
med gyllene höstliga blader
och bragte var dag ej så gruffliga
bud
så skulle min själ vara gläder.
Ty hej bom för både påfven och
kejsaren.

Nu blev det inget av med någon stor dikt om världshändelserna. Det är lätt att förstå. Av de två parallella kamperna, den som rasade i hennes egen kropp och den som rasade där utanför, hade hon inget val när det gällde i vilken hon skulle engagera sig. Hon insåg det tidigt och med en karakteristisk grimas: "Gu' ska veta att det inte blir roligt att ligga på Romanäs i dessa tider då chacun väl får en ifver på sig att göra något. Fast å andra sidan känns det nästan som en kommandering och helt skönt att åtminstone ha sin gamla räligena plikt 'att sköta sig'." Även om det alltid är lätt att låta sig luras av Harriet Löwenhjelm's slängiga skrivsätt, så kan man väl se det här som ett av många belägg för att hon halvt villigt flyr in i sjukdomen. Med en sida av sig själv vill hon rädda sig undan och då erbjuder det ombonade sanatoriet

en ganska trygg famn.

Det första världskriget innebar i högre grad än vad vi sena efterlevande kan fatta slutet på en massa ting. Det var slutet på utvecklingstron. Det var slutet på en världsordning. I krigets spår följde en omvärdering av många värden och en delvis våldsamt omkastning bland styrande grupper och klasser. I den mån Harriet Löwenhjelms blev varse detta nya klamrade hon sig fast vid det gamla. Det hade till en del en rent personlig bakgrund. Hon hade försökt göra en av de tillåtna utbrytningarna ur sin klass genom sitt val av en konstnärlig bana. Men efter misslyckandet på Konstakademien flydde hon på ett nästan demonstrativt sätt tillbaka till ett otidsenligt bördsmetande och lät sig nöja med att vara den estetiska dilettanten. Främlingsskapet förstärktes genom att ett par av hennes väninnor valde att göra en social eller politisk insats.

Uppslukad av sanatorierna och sin egen sjukdom hade Harriet Löwenhjelms långt mindre anledning att befatta sig med krig och kris. Det utesluter inte att man mitt bland upptågen och månaderna om den egna personen kan finna stänk av engagemang för det som händer utanför murarna. Någon stor dikt om kriget blir det inte, men hon diktar och målar om förlistade fartyg och avbildar tidens mäktige på första raden i himmelen. Men tbc-patienten i det slottlika Romanäs måste naturligtvis hållas långt borta från den bokstavliga nöd som följde i krigets spår också i det neutrala Sverige. Det ingick i kuren att försöka lägga på hullet. Ibland lyckas det, delvis med hjälp av de läckerheter som vänner och anförvanter för med till henne. Ibland misslyckas det på grund av svårartade kväljningar. Men ännu i april 1917 har kuren gett ett så lyckat resultat att hon får fara till Tranås för att få sina kjo-lar utlagda. Det är hennes sista resa. Det är två veckor innan det utbryter hungerkravaller i stan: 700—800 personer hindrar att en järnvägslast med potatis fraktas till annan ort. Det är så nära en revolution man kommer i Sverige.

Harriet Löwenhjelms var inte helt omedveten om motsättningen. I brev ställer hon sin egen nöd mitt i överflödet i kontrast till den som hennes väninnor kan rapportera om. Ännu inför det sista julbordets fröjder kan hon i ett sällskapligt sammanhang erinra om det finska inbördeskrigets fasor.

Under de sista månaderna skärps på ett mycket mänskligt sätt motsättningen mellan denna kamp för de många nödlidande, som hennes väninnor bidrog till, och den för den enda nödlidande som hon orkar räkna med. Hon längtar att en sista gång få se också dem hos sig och finner sig i sin fordran glömd av hela världen.

Dikterna kan inte ensamt styrka att Harriet Löwenhjelm varit på Romanäs. Knappast hennes teckningar heller. Breven, dagböckerna, journalerna, minnesberättelserna vittnar säkrare. Men för den som vill ha den påtagliga och ögonblickliga bekräftelsen ligger fotografierna närmast till hands. Och en del av den infattning som hon där fått låter sig fortfarande identifieras. Man tror sig om att återfinna den bit av stranden, där hon en kväll spanade ut över den stilla fjärden mot söder. Man kan se granar liknande dem, mot vilka den slipsklädda skaldinnan en gång blickade in i sin medpatients kamera. Parken söder om sanatoriet, där hon satt med sitt lyckligaste leende tredje resan på Romanäs, finns kvar i igenkänneligt skick, medan ligghallarna där hon också avbildats har rivits. Balkongen mot väster, där hon den 25 augusti 1917 fotograferades för sista gången i samband med att hon flyttade upp till sitt rum bland trädtopparna och molnen, kan man åtminstone gissningsvis placera liksom den väg som då höll på att breddas.

Detta finns här — som ett monument över en ständigt frånvarande.

Någon enda gång kan den lokala anknytningen till denna miljö kanske ändå kasta ett förklarande ljus över en enskildhet i dikterna. Det gäller nog om den allra sista som Harriet Löwenhjelm skrev:

Natten står grå utanför mitt
fönster

och bak fjärran fuktiga skogar
rasslar ett tåg.

Vad det är gräsligt trist att leva.

Alla vänner jag hade ha glömt
mig.

Jag orkade kanske inte hålla dem
kvar.

Vad det är gräsligt trist att leva!

Ingen mening finns i mitt fattiga,
förspillda liv,
som rinner bort — nej, ingen
mening.

Vad det är gräsligt trist att leva!

Detta är, som Elisabeth Stenborg noterat, den första och därmed enda orimmade dikt Harriet Löwenhjelm skrivit. Det betyder inte att den i sin djupa smärta skulle vara konstlös. Här finns en raffinerad vokalföljd, upprepningar och alliterationer. Omkvädet tas till för att med säker hand — hur otydligt nedtecknad dikten nu än här — framhäva stegringen i dikten.

Känslan av övergivenhet är det centrala i dikten, och den är enhetligare och fastare knuten till detta tema än man omedelbart uppdagar. Flera av dem som stod Harriet Löwenhjelm nära under den sista tiden har understrukit att hon inte hade någon grund för den. Jämfört med andra patienter var hon mycket gynnad. Hon hade en krets av vänner på sanatoriet. Hon hade vänner bland sköterskorna. Hon hade anhöriga som under långa tider besökte henne dagligen. Hon hade väninnor som med betydande uppoffringar slet sig loss för att hinna till henne. Objektivt sett hade hon ingen rimlig anledning att misströsta om sin förmåga att hålla vännerna kvar, men det utesluter självfallet inte att dikten kan ha en subjektiv sanning, även om den bara skulle hänföra sig till den av besök bortskämdas korta stunder av övergivenhet. Diktens lokalisering stärker det intrycket.

Det är natt. Om dagen har vi ofta fullt upp med att göra reda för alla intryck omkring oss; det gäller i än högre grad om den svårt sjuke. Om natten då allt är mycket stilla och de som vakar inte ger sig tillkänna, gör sig de bortresonerade kraven påmint både i dröm och vaka. Om natten kryper ensamhetens ångest fram, när de som vill lindra den inte kan anropas. Och natten där utanför är ännu bara grå och ogenomskinlig: varken moln eller trädtoppar låter sig ännu urskiljas som sällskap. Eftersom det inte finns något att se, stegras ett annat sinnes känslighet: "och bak fjärran fuktiga skogar rasslar ett tåg". Och det är naturligtvis inte ett ljud vilket som helst. Det är ett ljud av tusen felslagna förväntningar. Det Romanäs, som Harriet Löwenhjelm hade så blandade känslor inför, hade jämfört med de flesta andra sanatorier åtminstone en fördel. Även om det låg i barrskogens avskildhet var det jämförelsevis lätt att ta sig dit — det hade spelat en roll redan för dess lokalisering. Och vännerna skulle komma med tåg. Järnvägen representerade

över huvud taget kontakten med yttervärlden. Det var (eller hade varit) flyktmöjligheten. Det var ju med hjälp av den som Harriet Löwenhjelm och den mångomtalade Kammerherrinden i maj 1915 hade iscensatt den senares flykt — den som resulterade i att den danska adelsfröken blev portförbjuden och skaldinnan länge fick vänta på att få återkomma. Stambanan mellan Stockholm och Malmö drar förbi Romanäs på ungefär två kilometers håll. Den avskiljs därifrån dels av vatten, dels av skogar, vilka någon gång i början av 1918 säkert kunde kallas "fuktiga" men däremot omöjliga "fjärran" — för någon annan än den som mäter med den oresonliga längtans mått. För den som ligger och väntar på tåg som skall medföra kära besök är alla tåg fjärran, även om de som här är fullt hörbara. Och det var och är de. På samma sätt som Harriet Löwenhjelm från sjösidan kunde höra kyrkklockan i Blåvik måste hon från motsatt håll ha hört tågen. Särskilt om nätterna då allt är tyst runt omkring kan man höra tågen nalkas och försvinna. Och tågen från Stockholmshället — och det var väl de som skulle föra med sig de flesta och käraste besökarna — hade i höjd med Romanäs bara ett par kilometer kvar till stationen i Tranås. Åtminstone i stilla nätter kan man höra tågen börja sakta farten. Varje sådant ljud var för den väntande i sjuksängen en förhoppning men oftast (och särskilt om nätterna) en sviken förhoppning.

På det sättet blir också den första strofen direkt knuten till den förtvivlade ensamhet, som uttrycks i den andra och som säkert är det viktiga inslaget också i den totala meningslöshet som den tredje brister i.

Men det ändrar föga. Den som söker spår av Harriet Löwenhjelm på Romanäs söker förgäves. Den som söker spår av Romanäs i Harriet Löwenhjelm diktning söker nästan förgäves. Och när man står där vid stranden av Sommen som hon så många gånger måste ha stått under sitt lidandes historia, slås man av en blasfemisk allusion (som knappast skulle varit henne helt främmande) och som i större eller mindre grad gäller också om andra diktare och deras miljöer: Hon är icke här. Hon är i sin diktning. Men vinden ligger från land och solen leker med några fallstrimmer nere över Blåvik. Också denna kyliga sommar frestas man dröja ett tag vid Sommen. "Det finns en sjö och sedan aldrig mer."